

Homo faber I

Tradiční zemědělství

1. ZEMĚDĚLSTVÍ JAKO ZDROJ OBŽIVY A FORMA ZAMĚŠTNÁNÍ

Agrární kulturou rozumíme formu lidské existence založenou na zemědělské výrobě jako základním zdroji obživy. Sám termín kultura vycházející z latiny znamenal ve svém původním významu obdělávání, kultivaci půdy. Protože převážná část obyvatelstva pracovala v zemědělství, zemědělská produkce zajišťuje bohatství společnosti. K uvedeným změnám dochází v neolitu, v mladší době kamenné (4.–6. tis. př. n. l.), kdy pravěký člověk přešel od přisvojovacího (kořistného) hospodářství, tj. od lovu, rybolovu a sběru rostlinné potravy, k výrobním (produkčním) formám obživy. Nástup zemědělství znamenal převrat v hospodářském a společenském životě, neboť umožnil větší koncentraci lidí, hustší osídlení a možnost trvalejší obživy. S domestikací zvířat a s pěstováním kulturních plodin, hlavně obilí, se tak formuje **agrární civilizace**,¹ jež zahrnuje časové rozmezí v rozsahu víc jak šest tisíciletí existence lidstva. K charakteristickým rysům agrární civilizace náleží převážně rukodělné formy zemědělských prací a výrobní technologie založené na extenzivních formách obdělávání půdy a chovu dobytka.

Počátky zemědělské výroby jsou kladeny na Přední východ, do oblasti tzv. úrodného půlměsíce, jež se rozkládal od Egypta, Palestiny, Jordánska, Libanonu, Sýrie k Černému moři a na východ přes Kavkaz ke Kaspickému moři a do Perského zálivu. Nejstaršími pěstovanými plodinami byly obilniny (pšenice, ječmen) a luštěniny (hrách, čočka); z textilních rostlin len. Mezi první domestikovaná zvířata náležela ovce, později koza, hovězí dobytek a kuň. Podle archeologických dokladů člověk patrně dříve domestikoval zvířata (ovce, pes) a pak se naučil pěstovat kulturní plodiny, především obilniny.²

Na evropském kontinentu se nejstarší zemědělské kultury rozvíjely v Řecku a Makedonii, odtud se šířily na Balkán, Ukrajinu a do Podunají. Zemědělské osídlení bylo soustředěno do úrodných oblastí s lehkými sprašovými půdami. Postupně jsou osídlovány vyšší, méně úrodné oblasti; během velké středověké kolonizace jsou dosídleny i horské lesnaté oblasti a vytváří se sídelní struktura, která byla více méně stabilní a přetrvala do současnosti. Zároveň se konstituuje systém hospodaření, označovaný jako úhorová (trojpolní) soustava, jež přetrval do 19. stol., kdy agrární civilizaci nahrazuje civilizace industriální. Nerovnoměrný vývoj způsobil, že agrární civilizace podléhá v zápase s civilizací průmyslovou na evropském kontinentu v různých časových etapách. V českých zemích, které představovaly v rámci rakouské monarchie její industriálně nejvyspělejší část, k tomu dochází v průběhu 19. století, i když proces industrializace byl nastartován už ve století předcházejícím. Jiné evropské země si agrární charakter udržely až do 20. století.³

1 TOFFLEROVI, A. a H.: *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha 2001.

2 BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980.

3 SLAVKOVSKÝ, P.: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava 2009.

Zemědělství představuje složitý komplex problémů ekonomického, sociálního a kulturněhistorického charakteru. Vedle technických a přírodovědných disciplin se jeho výzkumu věnují také discipliny společenské, a to jak na bázi historické metodologie, tak na bázi současného empirického výzkumu prováděného kvalitativními metodami. Mezi nimi zaujímá významné pozice také **agrární etnologie** (etnografie), která se snaží vlastními metodickými přístupy⁴ založenými na terénním výzkumu a s využitím historických pramenů o rekonstrukci vývoje zemědělské techniky a agrárních výrobních technologií používaných v tradičním prostředí předindustriální vesnice, tj. u rolníků, kde přetrvávají rukodělné formy předávané mezigenerační transmisí. Sledované jevy obor zasazuje do širokých geografických, společenských, kulturních a etnických souvislostí. Protože tvůrcem agrárních kulturních forem je člověk, výzkumy agrární etnologie sledovaly rolníka v rámci proměňujícího se životního prostředí, jeho biorytmy a pracovní činnost cyklicky se opakující v nezměněné podobě, i projevy duchovní, jejichž smyslem bylo zajištění úrody a zdaru v práci. V této oblasti přezívají představy doprovázené úkony rituální povahy společné různým etnikům, které mají kořeny v předkřesťanských představách.⁵ Protože ani v českých zemích nebyl hospodářský vývoj rovnoměrný, zejména v českých horských oblastech, na jihovýchodní Moravě a ve východomoravské a slezské karpatské oblasti přežívaly tradiční formy zemědělského hospodaření a chovu dobytka do poloviny minulého století, kdy zanikly v souvislosti se socializací vesnice.⁶

Ze širokého diskurzu agrární etnologie uvádíme jen stěžejní témata, která obor v průběhu své více jak stoleté historie řešil.⁷ Předpokladem zemědělské výroby bylo získání půdy, která se kultivovala pomocí ručních kopacích a rycích nástrojů, žďáření nebo orebního nářadí taženého dobyt看em. Typologie orebního nářadí patřila mezi stěžejní otázky oboru, k jehož řešení přispěli také čeští badatelé J. Kramařík a Fr. Šach. Proto se jí podrobně věnujeme stejně jako systémům obdělávání půdy od pravěkého žárového hospodaření přes středověkou úhorovou soustavu až ke střídavému osevnímu systému, jenž se stal univerzálním v druhé polovině 19. stol. Pěstování obilí, jeho sklizeň a výmlat náležely mezi ústřední, cyklicky se opakující práce rolníka, jimž byla věnována intenzivní pozornost, protože na nich závisel život rodiny až do příští sklizně. Uvedená problematika zahrnuje nejen techniku výsevu obilí a jeho sklizně spolu s používaným ručním nářadím a od 19. stol. stroji, ale také různé iracionální praktiky, které měly zajistit stávající úrodu, stejně jako příští. Vedle obilí, které hrálo v lidové agronomii ústřední roli, běžně se na rolnických usedlostech pěstovaly také staré technické plodiny len a konopí a od 19. stol. také brambory, důležitá složka okopanin. Pěstování a zpracování textilních plodin byla věnována v autarkním rolnickém hospodaření velká pozornost, protože představovaly zdroj materiálu pro základní látku, plátno, k zhotovení pracovního i svátečního oděvu,

4 LOZOVIUK, P.: *Evropská etnologie ve střeoevropské perspektivě*. Pardubice 2005.

5 PETRÁŇNOVI, J. a L.: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000.

6 BERANOVÁ, M. – KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010.

7 KRAMAŘÍK, J.: Zemědělství. In: *Československá vlastivěda III. Lidová kultura*. Praha 1968, s. 29–53.

popřípadě byly předmětem obchodu. Specifickou oblast agrární výroby představuje vinohradnictví a vinařství vázané jen na určité klimatické podmínky, které splňují v českých zemích jižní Morava a střední Čechy (Mělnicko). Pěstování vinné révy je starým kulturním fenoménem spojovaným v Podunají s pobytem římských legií. Základní pracovní nástroje, jako vinohradnické nože nebo vinařské lisy, umožňují zpracování typologií napovídajících o šíření uvedených kulturních jevů mezi jednotlivými zeměmi. Úzké historické vazby mělo moravské vinařství s vinařstvím dolnorakouským a slovenským, jak dokumentuje etnografický materiál.

Rovnocennou složkou k rostlinné produkci byl v tradičním zemědělství chov dobytka. Starý kulturní fenomén řešený agrární etnologií představuje forma zápřahu dobytka. Rozšířený párový zápřah hovězího dobytka se stal předmětem typologických šetření, z nichž byla akceptována klasifikace W. Jacobeita a J. Kramaříka volící za základní typologické kritérium místo na těle zvířete, odkud byla snímána tažná síla. Obsáhlá etnografická literatura provází vysokohorský chov lehkého dobytka, ovcí a koz, pro který se ujal termín salašnictví. V českých zemích se s ním setkáváme na východní Moravě a na těšinském Slezsku, tedy v karpatské oblasti, s níž svou genezí souvisí. Výzkum karpatského salašnictví probíhal ve všech zemích, jimiž karpatský oblouk prochází, a byl institucionálně zajištěn Mezinárodní komisí pro výzkum lidové kultury v Karpatech a na Balkáně. V České republice stěžejní roli sehrálo badatelské dílo J. Štíky, jenž problematiku uzavřel monografií zasazující valašské salašnictví na východní Moravě do širších nadregionálních souvislostí karpatských a balkánských. Vedle vysokohorské formy měl chov ovcí také nížinnou podobu, která souvisela se středověkou úhorovou soustavou a orientovala se hlavně na produkci vlny.

Etnologie sledovala nejen historické formy agrární kultury, ale zaměřila se také na modernizaci zemědělství spojenou se zánikem tradiční agrární kultury, jehož jsme svědky ve 20. stol.⁸ Diskontinuitu ve vývoji znamenala kolektivizace zemědělství, která odstranila individuální zemědělské hospodaření na půdě zděděné po předcích, likvidovala dosavadní vesnické elity, provedla výrazné scelení půdy a nastartovala velkovýrobní formy obdělávání půdy a chovu dobytka často s negativními dopady do životního prostředí. Další koncentrace a intenzifikace zemědělské výroby byla realizována v období normalizace v sedmdesátých letech minulého století a jejím výsledkem byly agrokomplexy propojené často s nezemědělskou, tzv. přidruženou výrobou. Nová zásadní změna přichází po r. 1989 s transformačními zákony umožňující i nekonvenční formy zemědělského hospodaření, které se stávají předmětem etnologického výzkumu stejně jako agroturistika, jedna z forem šetrného turistického ruchu zaměřující se na poznání lokální kultury a tradičního vesnického života. Tyto zásadní proměny obor intenzivně zkoumá metodami kvalitativního empirického výzkumu spolu s dalšími společenskými vědami.⁹

8 VÁLKA, M. s kol.: *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno 2007.

9 VÁLKA, M.: *Sociokulturní proměny vesnice*. Brno 2011, s. 11–40.

Literatura

KRAMAŘÍK, Jaroslav: Zemědělství. In: *Československá vlastivěda III. Lidová kultura*. Praha 1968, s. 29–53; BERANOVÁ, Magdalena: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; PETRÁŇNOVI, Josef a Lydia: *Ročník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000; TOFFLEROVI, Alvin a Heidi: *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha 2001; LOZOVIUK, Petr: *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice 2005; VÁLKA, Miroslav s kol.: *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno 2007; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava 2009; BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Svet rolníka. Agrárna kultúra Slovenska ako predmet etnografického výskumu*. Bratislava 2011; VÁLKA, Miroslav: *Sociokulturní proměny vesnice*. Brno 2011; SLAVKOVSKÝ, Peter: *Slovenský rolník. Pramene k štúdiu spôsobu života*. Bratislava 2013.